

Лариса Брюховецька

заборонена школа

АРЕШТОВАНІ ФІЛЬМИ УКРАЇНИ*

Цензура в українському кіно

Досягнення могли бути значно вагомішими, але багато цікавих задумів кіномитцям не дозволили реалізувати. Оголошувалися «ідеологічно шкідливими» уже готові фільми - п'ять із названих дванадцяти були заборонені, а ще два - «Вечір на Івана Купала» та «Короткі зустрічі», хоча формально не заборонялися, але фактично опинилися на полиці. Був заборонений партійною постановою і сам напрям поетичного кіно.

Власне, державний контроль за репертуаром (поряд з виробництвом і показом) належав до кардинальних завдань державного Комітету по кінематографії. Кожен фільм перед виходом на екрани мав пройти апробацію цензурою. Існувала спеціальна Інспекція контролю за кінорефертуаром - саме вона видавала кожному фільму дозвільне посвідчення встановленого зразка.

Звичайно, цензура цим не обмежувалась. Дослідження в «Центральному державному архіві вищих органів державної влади, органів державного управління», зокрема у фонді, де зберігаються документи Комітету по кінематографії при Раді Міністрів УРСР, показали - в цій галузі була розроблена ціла система застережних заходів, спрямованих на те, аби на екрани не потрапило нічого протипоказаного партійній політиці та ідеології.

У кіновідомстві на всіх етапах творення фільму, починаючи з так званого тематичного планування, тяжів контроль - і над окремим митцем і над студіями взагалі, яких зобов'язували випускати фільми про Леніна, партію, робітничий клас, створювати образ сучасника і регулярно звітувати про виконання цих планів.

Шістдесяті роки - це другий (після двадцятих) важливий період в українському кіно. Протягом семи років - з 1965 по 1972 - сформувалася плеяда кінематографістів з виразним індивідуальним почерком, чії твори здобули визнання не тільки в Україні, а й у світі. «Тіні забутих предків» С.Параджанова, «Криниця для спраглих», «Вечір на Івана Купала», «Білий птах з чорною ознакою» Ю.Ілленка, «Камінний хрест», «Захар Беркут» Л.Осики, «Совість» В.Денисенка, «З нудьги» А.Войтецького, «Пропала грамота» Б.Івченка, «Комісари» М.Мащенко, «Короткі зустрічі», «Довгі проводи» К.Муратової, «Відкрий себе» Р.Сергієнка - склалися у своєрідний художній напрям, який дістав назву української школи поетичного кіно.

Наступний етап - написання і затвердження сценарію - був у полі зору багатьох інстанцій - художніх рад, колегій, комітетів, відділів і т.д. Сценарії проходили найсуворішу апробацію з погляду ідеологічного.

Способи нагляду постійно вдосконалювалися. Наприклад, в 60-х роках на Київській кіностудії діяла сценарна майстерня, очолювана В.Земляком, де в різні часи працювало немало письменників та кінематографістів - С.Онопрієнко, О.Сацький, І.Драч, М.Рашеєв, В.Гресь, П.Мовчан, Л.Череватенко та ін. Комітет неодноразово видавав постанови і накази, щоб «удосконалити» роботу цієї майстерні, а, точніше, унеможливити вияви творчої свободи. Закінчилося тим, що її реформували в редакційно-сценарну, перетворивши у ще один контролюючий орган.

Врешті решт, після нескінченних митарств, обговорень, доопрацювань, яких зазнала більшість фільмів та сценаріїв, позначених індивідуальною творчою манерою, наставав час приймати готовий фільм. І на цьому етапі включалася найвища контролююча інстанція - ЦК КП України, яка домагалася повної ідеологічної благонадійності.

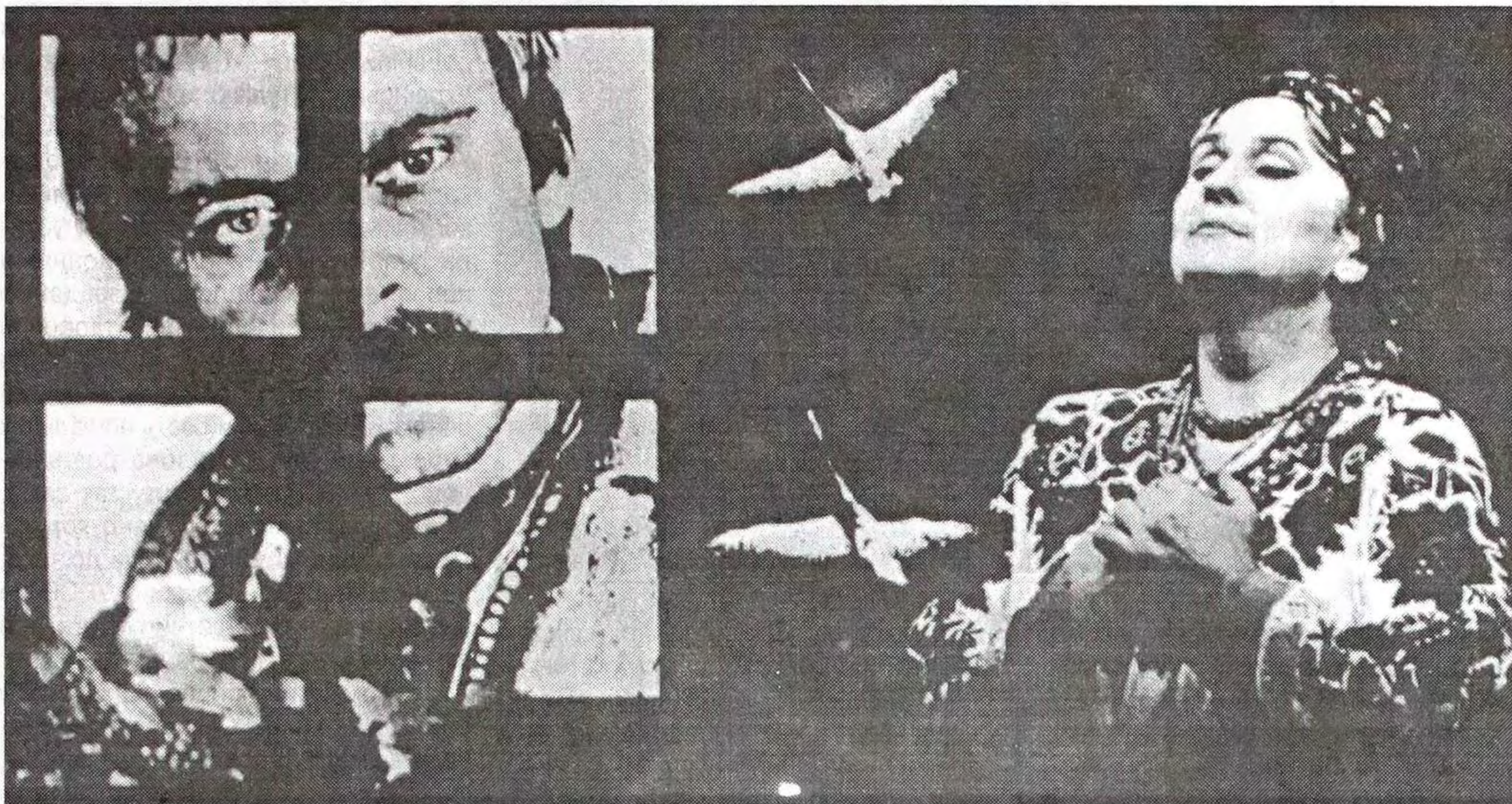
Строге ставлення держави до кіно якось можна пояснити - вона виділяла кошти і вона ж вимагала підкорення своїй волі. Але державна інститу-

ція - Комітет по кінематографії - перебувала в повній залежності від влади партійної й повинна була беззастережно виконувати вказівки ЦК. Ідеологічні вимоги до фільмів існували впродовж усіх років радянської влади, але рівень цих вимог в різні часи був різним. Це особливо яскраво проявилось в українському кінематографі. Послаблення після XX з'їзду партії дало змогу виявити, хоч і не повною мірою, творчу свободу. Але вже на початку 70-х партійна влада зробила все можливе, аби знівелювати українське кіно, принизити талант митців, визнаних у світі.

Найвизначнішим дитям творчої свободи початку 60-х став новаторський фільм «Тіні забутих предків». І не випадково, що саме під час прем'єри цього фільму в кінотеатрі «Україна» Василь Стус закликав присутніх у залі встати в знак протесту проти арештів української інтелігенції. Успіх фільму на міжнародному кінофестивалі в Мардель-Плата дозволив по-новому оцінити його в Україні. Було зрозуміло, що це виклик відшліфованим ідеологічним штампам та вимогам.

Та ще більші проблеми влада мала із постановником цього фільму С.Параджановим. Своєрідний митець, потужний генератор творчої атмосфери Києва 60-х років, він не захотів приймати «правила гри» і видавати себе за благонадійного, аби заслужити дозвіл знімати фільми.

Художник, окрилений творчим успіхом і світовим визнанням, виношував сміливі задуми. Їх блокували. Протягом 1965 року на різних інстанціях об-

Іван та Марічка. Фотоколаж Василя Артюшенка.

говорювався з метою «поліпшення» його сценарій «Київські фрески» - яскравий зразок авторського кіно, створений під впливом «Вісім з половиною» Ф.Фелліні. Епопея затвердження сценарію тривала і 1966 року, але фільм поставити так і не дозволили. Аналогічне сталося зі сценарієм «Інтермеццо» за однойменною новелою М.Коцюбинського, в якому предметом творчого дослідження стали його, Параджанова, стосунки з владою. Обструкція тривала вісім років. «Прошу Вас задуматися на хвилинку і уявити по-людському трагедію митця, сповненого сил і задумів, але позбавленого навіть тих елементарних виробничих можливостей і прав, які надаються першому-ліпшому випускникові ВДІКу», - писав Параджанов у листі до секретаря ЦК КП України Ф.Овчаренка. Лист цей, ясна річ, залишився без відповіді. Партійна влада не пробачила митцеві його творчої свободи і, врешті, 1973 року вдалась до крайніх заходів, - незважаючи на високий міжнародний авторитет цього режисера, його було арештовано і засуджено з вироком позбавлення свободи на п'ять років.

1966 року розгорілася баталія довкола завершеного фільму Ю.Ілленка «Криниця для спраглих», стиль якого викликав протест у вищого партійного керівництва. Постановою ЦК КПУ від 30.УІ.1966 року «Про окремі серйозні недоліки організації виробництва кінофільмів на Київській кіностудії імені О.П.Довженка» фільм

було заборонено як такий, в якому «було допущено ідейні збочення».

Через кілька років вже не тільки фільм, а й сама метафоричність, притчевість потрапили в розряд «неблагонадійних». «На екранах буржуазного Заходу дедалі частіше виходять фільми, в яких межі реальності розпливчасті, і фантазія митця свавільно вирає у невиразному просторі, де сон, галюцинації та реальні події тісно сплітаються в один клубок» - писав службовець ЦК КП України С.Безклубенко в журналі «Новини кіноекрана» (1971, № 4). І робив висновок: «Поетика такої абстрактної сучасності, як і абстрактного гуманізму - чужа ідеологічним засадам художнього освоєння світу робітничим класом».

Кожен, хто вважав себе ідеологом класового підходу до мистецтва, таврував поетичне кіно за те, що воно відірване від життя і що має гріх «захоплення формальною видовищністю, оскільки ... головна увага зосереджена не на соціальному змістові, а на вирішеннях суто зображальних» (А.Путінцев, «Искусство кино», 1978, № 4).

Двадцять років провів на сумнозвісній полиці й фільм Ю.Ілленка «Вечір на Івана Купала». Щоправда, його встигли переглянути на прем'єрах і він зібрав схвальну пресу. Але після конфлікту, який виник серед глядачів в одному з московських кінотеатрів, фільм за розпорядженням голови Комітету по кінематографії СРСР було вилучено з прокату.

Апробація фільму «Білий птах з чорною ознакою», який в процесі творення зазнав чимало переробок за вказівкою контролюючих інстанцій, також ледве не закінчилась заборонною. Фільм показали делегатам партійного з'їзду в Києві і реакція секретарів обкомів була однозначною: його не можна допустити до глядачів, бо в ньому введена постать бандерівця й до того ж саме йому віддає перевагу героїня фільму, втікаючи із власного весілля від нареченого - воїна Червоної армії. Тільки особистим втручанням П.Шелеста, фільм було врятовано і послано на міжнародний фестиваль до Москви, де він дістав найвищу нагороду.

Та світове визнання не допомогло. Написаний після цього Ю.Ілленком та І.Миколайчуком сценарій «На поклони» зазнав рекордної кількості переробок, внаслідок чого фільм за цим сценарієм під назвою «Мрії та жити» став творчою невдачею режисера.

На початку 1974 року було призначено нового директора Київської кіностудії художніх фільмів імені О.П.Довженка А.Путінцева, який відразу оголосив: «Я прийшов на студію, щоб покінчити з поетичним кіно». І це завдання за підтримки своїх високих патронів він виконував успішно.

Одним із фільмів, який потрапив під посилені нагляд внутрішньої цензури, був перший самостійний фільм Кіри Муратової «Короткі зустрічі» (1967). В одній із численних постанов Комітету по кінематографії, яка

Кадр з фільму
«Камінний
хрест». Режисер
Л.Осика. 1968.

закликала кінематографістів «активно і вміло пропагувати комуністичні ідеали», наводилися факти порушення цих «норм»: «такі фільми Одеської кіностудії, як «Від снігу до снігу», «Короткі зустрічі» та інші свідчать про недостатню вимогливість керівництва студій і Комітету по кінематографії до ідейного і художнього рівня створюваних кінотворів» (ЦДАВОВ, фонд 4754, опис 1).

Після цього фільму Кіра Муратова кілька років була у простої і не випадково на спільному засіданні Комітету по кінематографії та Президії Спільки кінематографістів 27 червня 1968 року прозвучало питання, зафіксоване у протоколі: «Що буде робити Осика, чому Кіра Муратова іде в резерв 1970 року? Не знаю, як складуться стосунки з Параджановим. Ми боїмося за свої головні стратегічні теми. Таланти є, але стратегія передається в руки посередності».

Величезного напруження у протистоянні з державною інстанцією потребував від Кіри Муратової наступний фільм «Довгі проводи». В архівних документах Комітету - кілька наказів, які свідчать про цей двобій: то вимагалось припинити підготовчий період фільму, то дозволявся його запуск. Врешті, фільм вдалося завершити. Але в ньому - цій людяній драматичній розповіді про жіночу самотність - влада виявила «викривлене зображення нашого способу життя, неправильний показ взаємин між радянськими людьми» (Наказ голови Комітету по кінематографії від 14 лютого 1972 року «Про серйозні недоліки в роботі дирекції Одеської кіностудії по керівництву творчим процесом»). Далі в Наказі йдеться про режисера: «К.Муратова, на словах приймаючи поради і вимоги щодо сценарію, матеріалу і, зрештою, фільму, практич-

но знехтувала їх і намагалася всіма засобами відстояти своє суб'єктивно-обивательське розуміння процесів і явищ нашого життя». А в доповідній записці цього ж Комітету в ЦК КП України є фраза: «фільм у викривленому світлі показує наше життя, спотворює відносини між радянськими людьми». Тоді ж ЦК КП України прийняв постанову «Про кінофільм «Довгі проводи», що означало заборону фільму і відповідні оргвисновки. Голову Комітету С.Іванова було знято з роботи (його змінив В.Большак). Директору Одеської кіностудії Г. Збандуту було виголошено догану. Кірі Муратовій 15 років не дозволяли нічого знімати.

Досить багато поневірянь зазнав Ролан Сергієнко. Уже перший його художній фільм «Білі хмари», присвячений колективізації, зазнав переробок і з оцінкою «ідейно хибного» фактично не вийшов до глядача. Р.Сергієнко, який почав працювати над фільмом «Іду до тебе», присвяченому Лесі Українці, був відлучений від цієї постановки, оскільки не погодився приймати невиправдані вимоги до художнього вирішення картини.

1973 року він зняв фільм «Відкрий себе». Як згадує режисер, спершу це була тричастинна картина, в якій голосом І.Миколайчука озвучувалися тексти Г.Сковороди. Керівництво галузю вирішило, що цього глядач не зрозуміє, крім того, фільм потрібно осучаснити. Після доопрацювань і врахування вимог, фільм розтиражували і розіслали по обласних прокатних конторах. Але за розпорядженням С.Безклубенка, копії було повернуто і знищено. «З поетичним кіно у нас покінчено і ми не допустимо спроб його реанімувати» - такий був висновок партійної влади.

А ось і відповідний документ-

довідка (зверніть увагу на її назву із подвійним «про»- «Про хід виконання Українською студією хронікально-документальних фільмів постанови ЦК КПРС від 2 серпня 1972 року «Про заходи по дальшому розвитку радянської кінематографії»): «Студія випустила фільми, позначені серйозними недоліками. Не відповідає завданню керівних організацій про створення ювілейного фільму до 250-річчя Г.С.Сковороди кінострічка «Відкрий себе». Недостатня чіткість соціальних характеристик, смислова розпливчатість авторського тексту так само, як і ускладненість образно-композиційної конструкції привели до того, що керівництво Держкіно УРСР не знайшло за можливе випустити цей фільм на масовий екран».

Трудомісткий процес відливання у бронзі пам'ятника Сковороді, що становить основу зорового ряду фільму, накладаючись на уривки з творів мислителя, надавав фільмові символічного звучання, особливо під кутом зору ідеї про самовдосконалення людини.

Серед заборонених фільмів - «Совість» В.Денисенка, знятий 1969 року на скромні кошти разом із студентами його майстерні. Драматизм в тому, що фільм довгий час вважався втраченим. Він був знайдений і відновлений стараннями рідних покійного режисера - актриси Н.Наум, актора і режисера О.Денисенка та актора Т.Денисенка.

Були заборонені також «Пропала грамота» Б.Івченка, «Та, що входить у море» і «Дід лівого крайнього» Л.Осика, «Заячий заповідник» М.Рашеева, мультиплікаційний фільм «Слава» із збірника «Дріб» Є.Сивоконя. Не зміг реалізувати свій задум (фільм «Чотири шаблі» за романом Ю.Яновського) В.Гресь.

Після 1973 року заборонених фільмів майже не з'явилося, та й не могло з'явитися, оскільки значно посилилася попередня цензура і вже на стадії сценарію не допускалося найменших відхилень від принципів соціалістичного реалізму та «класового підходу до суспільних явищ минулого і сучасного». З приходом В.Щербицького та В.Маланчука мистецтво на Україні було остаточно принесене в жертву ідеології.

*В основу статті покладено доповідь на Міжнародній науковій конференції в Ілінойському університеті (США). Червень, 1994.